

5-10-2019

LEXICAL AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF COMPLEX TERMS IN ISAAC ASIMOV'S WORKS

Zarina Habibovna Usmonova
teacher Bukhara State University

Aziza Anvarovna Fayziyeva
teacher Bukhara State University

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Usmonova, Zarina Habibovna and Fayziyeva, Aziza Anvarovna (2019) "LEXICAL AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF COMPLEX TERMS IN ISAAC ASIMOV'S WORKS," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 5 , Article 46.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss5/46>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

LEXICAL AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF COMPLEX TERMS IN ISAAC ASIMOV'S WORKS

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

**АЙЗЕК АЗИМОВ АСАРЛАРИДА МУРАККАБ АТАМАЛАРНИНГ ЛЕКСИК ВА
ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

Усмонова Зарина Хабибовна, ўқитувчи
Файзиева Азиза Анваровна, ўқитувчи
Бухоро давлат университети

Аннотация: Ушбу мақола XX аср Америка адабиётининг машҳур намоёндаларидан бири Айзек Азимов асарларида мураккаб атамаларнинг лексик ва грамматик хусусиятлари, жумладан семантик белгилари ва грамматик тузилишига бағишланади.

Калит сўзлар: Фантастика, илмий термин, семантик, тузилма, позитроник, робот, атама, сўз бирикмаси, синтакатик алоқа.

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ
ТЕРМИНОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЙЗЕК АЗИМОВА**

Усмонова Зарина Хабибовна, преподаватель
Файзиева Азиза Анваровна, преподаватель
Бухарский государственный университет

Аннотация: Эта статья посвящена лексическим и грамматическим особенностям сложных терминов, в том числе смысловым признакам и грамматическому строению работ Айзека Азимова, одного из самых известных американских литературных деятелей 20-го века.

Ключевые слова: Фантастика, научный термин, семантический, конструкция, позитроник, робот, термин, словосочитания, синтактическая отношения.

**LEXICAL AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF COMPLEX TERMS IN ISAAC
ASIMOV'S WORKS**

Usmonova Zarina Habibovna, teacher
Fayziyeva Aziza Anvarovna, teacher
Bukhara State University

Abstract: This article is dedicated to the lexical and grammatical features of complex terms, including semantic signs and grammatical composition in the works of Isaac Asimov, one of the most famous American literary figures of the 20th century.

Key words: Fantasy, scientific term, semantic, construction, positronic, robot, term, phrase, syntactic connection.

XX аср Америка адабиётининг машҳур намоёндаларидан бири бўлмиш Айзек Азимов кўплаб романлари, қиссалар тўплами ва ҳикоялари билан Америка адабиётининг илмий фантастика жанрига ўзининг улкан ҳиссасини қўшди. Унинг асарлари ўзининг мураккаб бадиий тўқималари ва мураккаб тил воситалари билан бойитилганлиги билан ажралиб туради. Айзек Азимов ўз асарларида инглиз

тилидаги илмий терминологик қатор ярата олган ижодкор сифатида танилган. Бу ҳақида шундай дейилган:

“Asimov believed that his most enduring creative contributions would be his “Three Laws of Robotics” and the “Foundation Series”. Furthermore, the Oxford English Dictionary credits his science fiction for introducing the words *positronic* (an entirely fictional technology), *psychohistory* (which is also used for a different study on historical motivations) and *robotics* into the English language. Asimov coined the term robotics without suspecting that it might be an original word; at the time, he believed it was simply the natural analogue of words such as *mechanics* and *hydraulic*, but for *robots*. Ўзбекча таржимаси:

“Айзек Азимов таъкидлаганидек, унинг энг улкан ижодий мероси “Роботологиянинг уч қонуни” (“Three Laws of Robotics”) ва “Кашфиётлар мажмуалари (сериялари)” (“Foundation Series”) каби асарлари тўплами ҳисобланиб, инглиз тилига кириб келган Инглиз тили Оксфорд луғатидаги *positronic* (адабий технологияда – фантастикада ишлатиладиган термин), *psychohistory* (турли тарихий мотивацияларда маълум фан соҳасига тегишли жараёнларни ўрганади) ва *robotics* (роботлар ишлаб чиқариш – роботология) айнан унинг асарларидан олинган”[1].

Ҳар бир тил тармоғининг тузилиш характери бўлгани каби атамашуносликда ҳам ўзига хос тузилиш хусусияти мавжуд. Терминологик сўз бирикмалари ягона бир бутун тушунча англатиб, ўзининг лексик-семантик тузилиши жиҳатдан умумдабий тилнинг мустақил сўз бирикмалари билан қиёсланганда улар ташкил қилган тизимда ҳар хил даража маъноларига эга бўлиб, бир қадар барқарордир. Бу хусусияти билан уларни лексик бирикмалар қаторига киритиш мумкин, аммо улар таркибли бўлиниш ҳосил қилмайди, атама-бирикмалар таркибидаги бирор компонент белгиланган семантик гуруҳни ифодаловчи ҳар қандай мос келувчи категориядаги сўз билан ўрин алмашмайди. Инглиз тили илмий-техникавий атамашунослиги бир неча компонентли атамалар билан бойитилган. Айзек Азимовнинг “Мен, Робот” (I, Robot) ва “Кашф этилиш” (Foundation) номли асарларида мураккаб илмий атамалар тақдим қилинган. Мураккаб илмий атамалар асосан ёзувчи томонидан асардаги воқеалар баёнида киритилган бўлиб, асосан роботология соҳасида қўлланиладиган атамалардир.

Масалан, инглиз тилидаги илмий атама:

- *Read-write head for magnetic tape unit* [2]

Рус тилидаги муқобили:

- *универсальная головка запоминающего устройства вычислительной машины на магнитной ленте*

Ўзбек тилидаги таржимаси:

- *Магнит лентадаги ҳисоблаш машинаси хотира қурилмасининг универсал айлантIRMаси.*

Ушбу мисоллар шуни кўрсатадики, инглиз тилидаги илмий атамаларнинг структураси бошқа тилларда узайтирилган ҳолда берилди, яъни мураккаб

атаманинг таркибида сўзлар сони бошқа тиллардаги муқобилида кўп бўлади. Масалан, инглиз тилидаги илмий атама:

- *Dynamic pulse storage unit*

Рус тилидаги муқобили:

- *память вычислительной машины на динамических триггерах*

Ўзбек тилидаги таржимаси:

- *Динамик триггерларда ҳисоблаш машина хотираси.*

Кўпгина лингвист олимлар кўпкомпонентли атамаларни ўрганиш жараёнида уларни иккига бўладилар:

- бўлинмас термин бирикмалар;

- бўлинувчан термин бирикмалар.

Барқарор терминологик бирикмаларнинг таржима жараёни мураккаб атамалардан фарқли ўлароқ, улар таркибидаги барча компонентларнинг грамматик боғланиши яширин маъновий алоқа касб этади. Атама бирикмаларининг грамматик тузилиши қуйидагилар асосида амалга ошиши мумкин:

- Суффикслар ёрдамида (tailless plane, selective communication);

- Предлоглар ёрдамида (system of axes, system of equations);

- Сўз ўзгартирувчи қўшимчалар ёрдамида (three-wheeled bicycle, controlled system). Шунинг учун терминологик бирикмаларнинг маъновий шарҳи атамалар изоҳида ҳеч қандай ноаниқликка учрамайди. Асосий диққат эътибор тузилган атамалар қаторининг системалилик хусусиятига қаратилган. Атамаларни тушуниш ва маълум соҳага тегишлилигини таснифлаш учун атамалар ўрганилишида қатор қоидалар ишлаб чиқилган.

Терминологик сўз бирикмалари атамаларнинг тур тушунчасини берибгина қолмай, балки аниқлаштирилган белгилари билан биргаликда кўринишини ҳам ифодалайди. Терминологик бирикмалардаги у ёки бу компонент бир вақтнинг ўзида умумий ва махсус белгиларга эга бўлиши мумкин, яъни бошқа терминологик бирикмалар таркибида иштирок этиши мумкин. Бундай хусусият ўзига хос терминологик уяни вужудга келтириб, бирор бир соҳанинг бир неча терминлар қаторини ифода этади.

Бундан ташқари атамаларнинг таҳлили жараёнида семантик компонентлар таҳлилига ҳам эътибор қаратиш лозим. Семантика атамаси грекча *semantikos* – “белгиловчи” сўздан келиб чиққан.

Семантик компонентлар (семалар) деганда маънонинг элементар бирликлари тушунилади. Ушбу бирликларга сўзнинг маъноси парчаланиб тарқаган бўлиши мумкин. Сема маънонинг бирлиги бўлиб, маъно билан узвий боғлиқдир. Семантик компонент ўз ичига албатта словални (лексикон) қамраб олади. Ушбу словалда ҳар бир сўз нимани ифодалаши ҳақида маълумот берилади, яъни ҳар бир сўзга унга мос келувчи маълум бир мазмун солиштирилади. Караулов Ю.Н. айтишича: “семантик компонентлар, уларнинг мажмуаси ва талқини ўрта даражадаги тил намоёнчаси даражасидан чиқиб кетмаслиги лозим, акс ҳолда талқиннинг фойдаси бўлмайди” [3].

Семантик компонентнинг муҳим бир хусусиятларидан бири – бу унинг юқори даражада мавхумлигидир. Айнан шу хусусият семантик компонентларнинг мослашувчанлиги, нисбатан турғунлигини белгилайди. Бир компонент турли хил сўзларнинг маъносига киради, бу эса семантик компонент индивидуал бўла олмаслигини кўрсатади. Семантик компонент маълум даражада “силлиқ”, “юзсиз” бўлиши лозим. Бу унга турли сўзлар маъноларига қўшимча элемент сифатида сингишига ёрдам беради.

Бевосита адабиёт соҳаси тилига келадиган бўлсак, семантик компонентлар турли бадий асарларда кенг қўлланилади ва кўпинча бир семантик элемент турли мавзудаги фантастик асарларда учрайдиган айрим илмий атамаларнинг компонентларини таҳлил қилиб, уларнинг тузилиш хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Инглиз тилидаги илмий термин:

-radio wave speed measurement

Мураккаб атаманинг компонентлари:

measurement – измерение

speed measurement – измерение скорости

radio wave – радиоволна

Мураккаб икки компонентли терминларнинг формал қоидаларини ишлаб чиқди ва таркибли таҳлил қилди. Бунга кўра агар мураккаб терминлар таркибидаги иккинчи предмет биринчи предметнинг қисми бўлса, у ҳолда русча ва ўзбекча эквиваленти ўз тузилиш формасига эга.

Масалан, бирлик сондаги от бош келишииқда + бирлик сондаги от тегишли жинси ва келишиги билан келади, бунда ўзбек тили инглиз тили билан бир хил тузилишга эга.

Масалан:

Инглиз тилидаги мураккаб илмий атама	Рус тилидаги муқобили	Ўзбек тилидаги муқобили
wheat consumption	потребления пшеницы	буғдой эҳтиёжи
control system	система контроля	бошқарув тизими

Агар мураккаб терминлар таркибидаги биринчи предмет иккинчи предметнинг қисми бўлса, у ҳолда биринчи компонент сифат ёрдамида келиб, у иккинчи предметнинг бошқа предметлардан фарқлантирувчи сифат хусусиятини белгилайди[4]. Шу қоидага тегишли терминларни А.Азимов асарларида кўплаб учратиш мумкин.

Масалан:

Инглиз тилидаги мураккаб илмий атама	Рус тилидаги муқобили	Ўзбек тилидаги муқобили
laboratoryresearch	лабораторное исследование	лаборатория тадқиқоти
gas turbine	газовая турбина	газ турбинаси

Агарда мураккаб терминларнинг биринчи компоненти предметни, иккинчи компонент эса унинг сифат хусусиятини англатса, яъни предметнинг муҳим тавсифини билдирувчи –оғирлиги, майдони, йўғонлиги, тезлиги, босими ва бошқа

хусусиятларини ифодаласа, рус тилида унинг эквивалентининг тузилиш формаси – иккинчи компонентнинг эквиваленти бош келишигида, биринчи компонентнинг эквиваленти от қаратқич келишигида; ўзбек тилида эса берилган инглиз тилидаги мураккаб атама – сўз бирикмаси биринчи компонентнинг эквивалентидаги от қаратқич келишигида, иккинчи компонентнинг эквиваленти бош келишигида келади.

Масалан:

Инглиз тилидаги мураккаб илмий атама	Рус тилидаги муқобили	Ўзбек тилидаги муқобили
Engine weight	Вес двигателя	Двигатель оғирлиги
Plate thickness	Толщина листа	Қатламнинг кенглиги

Инглиз ва ўзбек тилларида ушбу мураккаб атамаларнинг тузилиши таржима жараёнида компонентлар тартиби ўзгармаган.

Айнан асарлардаги ёки матндаги мураккаб атамалар грамматик сонини топишда предмет маъносини англаган от қайси грамматик сонда бўлса, ўша мураккаб атама англаган сўз ҳам шу грамматик сонда бўлади. Атамалар компонентларида грамматик сонни топиш қийин, чунки алоҳида компонентларда грамматик сонни аниқлаб бўлмайди, уларнинг ўзаги айнан турғун бирикмадан иборат. Компонентлардан битта ўзи мураккаб терминнинг маъносини ифодалай олмайди.

“Предмет” + “сифат” кўринишидаги мураккаб терминларда асосий эътиборни ифодалаган тушунчага, иккинчи компонентни аниқлаб келган предметга – биринчи компонентга қаратиш лозим. Агар мураккаб атаманинг биринчи компоненти предметни ифодаласа, иккинчи компонент эса бу предмет билан боғлиқ иш – ҳаракатни ифодаласа, у ҳолда иккинчи компонентнинг ўзбек ва рус тилидаги эквиваленти бош келишик формасида, биринчи компонент эквиваленти қаратқич келишигида бўлади.

Масалан:

Инглиз тилидаги мураккаб илмий атама	Рус тилидаги муқобили	Ўзбек тилидаги муқобили
Air pressure	Давление воздуха	Ҳаво босими
Tyre pressure	Давление газа в шине	Шинадаги газ босими

Бу асосан икки компонентли терминлар таҳлили бўлиб, ушбу мисолларда мураккаб терминларнинг таркибий жиҳатлари ва тузилиши тиллараро синтактик алоқаларнинг ўхшашлиги ва фарқларини очиқ беради.

Асосий қийинчилик кўп компонентли мураккаб терминларнинг таржима жараёни ва семантик хусусиятлари ҳисобланади. Бунда биринчи навбатда асосий компонентнинг маъноси очилиши керак, сўнг кўп элементли мураккаб атамалар таркибидан ўзаро ёнидаг сўз билан алоқадорлик ифодалаган ички атамаларни топиш керак. Космонавтика соҳасига алоқадор ушбу терминлар Айзек Азимовнинг кўп серияли роботлар тўғрисидаги асарларидан ўрин олган[5].

Масалан:

1) Control-surface cable adjustment access

Access - люк

Adjustment access – люк для регулировки

Control-surface cable – трос для управления.

Атаманинг умумий маъноси:

Русча муқобили: *люк для регулировки тросами руля управления;*

Ўзбекча муқобили: *бошқарув рулининг мунтазам ҳаракати учун люк.*

2) Cockpit canopy manual operating handle

Handle – рукоятка

Operating handle – рукоятка управления

Manual operating handle – рукоятка ручного управления

Cockpit canopy – фонарь кабины (летчика)

Атаманинг умумий маъноси:

Русча муқобили: *ручка ручного управления фонаря кабины летчика;*

Ўзбекча муқобили: *учувчи кабинаси фонарининг қўл бошқарувидаги дастаги..*

3) Radio wave speed measurement

measurement - измерение

speed measurement – измерение скорости

radio wave – радиоволна

Атаманинг умумий маъноси:

Русча муқобили: *измерение скорости радиоволны;*

Ўзбекча муқобили: *радиотўлқин тезлигини ўлчаи.*

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, замонавий илмий фантастик асарларда илмий терминларнинг ишлатилиши уларнинг ёзувчи томонидан у ёки бу соҳага тегишли бадий тўқималарида илмий терминларнинг ишлатилиш доиралари намоён бўлади. Фантаст ёзувчилар Рей Бредбери, Айзек Азимов асарларидаги илмий терминлар инглиз тилидаги атамашунослик соҳасини адабиёт билан алоқадорлигини таъминлайди.

References:

1. Jahon adabiyoti. №6. – Т.,1998, -В.197
2. Isaac Asimov. Robot. Foundation series. Boston Universities. Boston, 1990. –P.47.
3. Karaulov YU.N. Obщaya i russkaya ideografiya. – М., 1976, -S.183
4. Gorelikova S.N. Priroda termina i nekotorie osobennosti terminoobrazovaniya v angliyskom yazike. Vestnik OGU., 2002.-С.114.
5. Afanaseva S.P. Yavlenie v terminologii. М., 1976, -S.183